

Életreform és a művészetek – az életreform gyökerű művészeti és társadalmi reformmozgalmak a 20. század első felében

tudományos szimpózium

2021. 09.10 – 2021.09.11.

Program és absztraktkötet

Szerkesztette:

Kempf Katalin, Vincze Beatrix, Németh András

ISBN: 978-615-01-2713-2

Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület
Budapest
2021

Életreform és a művészetek – az életreform gyökerű művészeti és társadalmi reformmozgalmak a 20. század első felében

Budapest

2021. 09.10 – 2021.09.11.

A rendezvény helyszíne

ZOOM

Link:

Péntek:

<https://ppk-elte-hu.zoom.us/j/91421225214?pwd=L3kwUHVHanhIbnVrTVE2eHlXdjFSUT09>

Meeting ID: 914 2122 5214

Passcode: 433031

Szombat:

<https://ppk-elte-hu.zoom.us/j/93041984852?pwd=SUY1YTFDVCtyTzhKeVU3d2V0UFZmQT09>

Meeting ID: 930 4198 4852

Passcode: 133545

Szervezők és támogatók

Magyarországi
Reformpedagógiai
Egyesület
Alapítva: 1995

**Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar**

Szervezők: Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület (MRE), ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Elméleti- Történeti- és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport, Neveléstudományi Doktori Iskola Elméleti – Történeti Doktori Program

A rendezvény kapcsolódik a **Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet** által támogatott „*Életreform és a művészetek – az életreform gyökerű művészeti és társadalmi reformmozgalmak kibontakozása és nemzetközi recepciója a 20. század első felében*” című kutatáshoz. Témavezető: Prof. Dr. Németh András, Projektkoordinátor: dr. habil. Vincze Beatrix az MRE elnöke

Tudományos programbizottság

Prof. Dr. Németh András ELTE PPK, Budapest
Dr. habil. Kocsis Miklós MMA MMKI, Budapest
Prof. Dr. Kucsera Tamás Gergely MMA, Budapest
Dr. Pethő Villó SZTE BBMK, Szeged
Prof. Dr. Pukánszky Béla, SZTE JGYPK, Szeged
Dr. Tészbó Júlia ELTE PPK, Budapest
Dr. habil. Vincze Beatrix ELTE PPK, Budapest

2021. 09. 10. PÉNTEK

09:00–09:30 KÖSZÖNTŐK DR. HABIL. KOCSIS MIKLÓS, AZ MMA MMKI IGAZGATÓJA, PROF. DR. NÉMETH ANDRÁS, AZ ELTE PPK KUTATÁSVEZETŐJE

ÉLETFEFORM ÉS MŰVÉSZETEK

Moderátor: Vincze Beatrix

09:30–10:00 PROF. DR. NÉMETH ANDRÁS: Életreform és a művészetek projekt rendszerező áttekintése

10:00–10:30 PROF. DR. PUKÁNSZKY BÉLA: Életreform-motívumok előképei 19. századi női előadóművészek életútjának tükrében. Esettanulmány: Lisa Cristiani (1827–1859)

10:30–11:00 PETHŐ VILLÓ: Közösségi művészet és közösségi művészeti alkotások a 20. század első felében – Dienes Valéria misztériumjátékai

11:00– 11:30 BALOGH BRIGITTA – FEDOSZOV JÚLIA – FÖLDESI RENÁTA – PÁLOSI ISTVÁN – PETHŐ VILLÓ: A magyar mozdulatművészet nemzetközi kapcsolatai és interdiszciplináris hatásai

11:30–12:00 SZÜNET

Moderátor: Németh András

12:00–12:30 ARANY ZSUZSANNA: Életreform mozgalmak és a Nyugat

12:30–13:00 PETHŐ VILLÓ – POLYÁK ZSUZSANNA: Angol hatások a magyar zenei kultúra megújítási programjában

13:00–13:30 DARU ANDREA: Bartók Béla személyes és művészeti kapcsolathálója

13:30–14:00 FÁBIÁN ATTILA: Bernády György, a marosvásárhelyi városépítő polgármester életreform mozgalomhoz köthető törekvései

14:00–14:30 SZÜNET

Moderátor: Horváth H. Attila

14:30–15:00 FÖLDINÉ IRTL MELINDA – KOMÁR LAJOS: Hermann Hesse munkásságának buddhista vonatkozásai az életreform tükrében

15:00–15:30 TRESÓ BALOGH JANKA: Anna Halprin természetközeli táncszemlélete és táncpedagógiája

2021. 09. 11. SZOMBAT

ÉLETREFORM –TÁRSADALMI MOZGALMAK ÉS SZELLEMI ÁRAMLATOK

Moderátor: Pethő Villő

09:00–09:30 BALOGH BRIGITTA – FÖLDESI RENÁTA – KOMÁR LAJOS: Pető András filozófiája – nyugati és keleti elemek és hatások

09:30–10:00 VINCZE BEATRIX – KEMPF KATALIN: Természet-táj-közösség-honismeret. Hazai életreform kezdeményezések 20. század első felében

10:00– 10:30 NAGY ANDREA – SZENTE DORINA: Hírek, üzenetek, életekről, reformokról, az Életreform folyóirat hasábjain

10:30– 11:00 HORVÁTH H. ATTILA: Az életreform-mozgalom hatása a Freinet-pedagógiára az első magyarországi híradás tükrében

11:00– 11:30 SZÜNET

11:30– 12:00 DARU ANDREA – ALBRECHT ZSÓFIA: Életreform projekt - online adatbázis

12:00– 12:30 AGGNÉ PIRKA VERONIKA: Életreform és gyermekművészet - A gyermeki idő és tér megjelenése 20. század első felében Magyarországon

12:30– 13:00 VÉGVÁRI ZSÓFIA – KÁRPÁTI ORSOLYA: Energia és művészet – Csontváry Kosztka Tivadar és Wilhelm Ostwald, az energisták

13:30–14:00 ZÁRSZÓ

Absztraktok

Németh András

Életreform és a művészetek projekt rendszerező áttekintése

Kulcsszavak: életreform, művészetek, nemzetközi hatások, hálózatkutatás, művészeti és társadalmi reformmozgalmak

A tervezett kutatás az ELTE PPK Elméleti-Történeti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoportjának 2004-ben induló, számos hazai és nemzetközi kutatási pályázat által támogatott az életreform és a különböző művelődési, pedagógia és művészeti irányzatok kapcsolatával foglalkozó nemzetközi projektjének eredményeire épül. Kapcsolódik azokhoz az 1990-es években kezdődő társadalomtörténeti orientációjú, elsősorban német és angol-amerikai kutatásokhoz, amelyek a modernizáció folyamatait vizsgálva feltárják azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek keretében megjelennek a 19. század végére Európa nyugati régiójában és az Egyesült Államokban egyre dinamikusabban kiteljesedő modernizáció ellenes - a korszak művészeti és szellemi-filozófiai áramlataiban is erőteljesen érvényesülő civilizációkritikai mozgalmak.

A fenti kutatás művészeti, illetve művészetelméleti disszeminációs lehetőségét jelentette a széles interdiszciplináris együttműködés keretében a Múcsarnokban 2018. októberében megnyíló Rejtett történetek – az életreform és a művészetek kiállítás, amelynek tudományos koncepciója kidolgozását és gyakorlati kivitelezését a kutatócsoport vezető kutatói és doktoranduszai végezték. Az *Életreform – művészeti és társadalmi mozgalmak kibontakozás és nemzetközi recepciója a 20. század első felében* című projektet, amely elsősorban a fentiekben bemutatott kutatócsoport szervezeti kereteire épül, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet támogatásával kezdte el munkáját. A tervezett társadalomtörténeti nézőpontú interdiszciplináris kutatás a mozgalom közép-európai fejlődését, illetve a művészetek, a különböző szellemi áramlatok, társadalmi, illetve művelődési és nevelési reformfolyamatok alakulására gyakorolt hatását vizsgálja a recepció, - illetve hálózatkutatás módszereivel. A bevezető előadás a fenti 2021 júniusában induló új projekt főbb témaköreinek, kutatási irányainak rendszerező áttekintésére vállalkozik majd.

Irodalom

Skiera Ehrenhard, Németh András és Mikonya György (2006, Hrsg.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András und Hopfner Johanna (2008, Hrsg.): *Pädagogische Strömungen in der k. u. k. Monarchie*. Lang Verlag, Frankfurt am Main.

Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Beke László, Németh András és Vincze Gabriella (2013a szerk.): *Mozdulat – magyar mozdulatművészet a korabeli társadalom és művészet tükrében*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh, András és Vincze, Beatrix (2017, szerk.): *Továbbélő utópiák - magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Németh, András, Stöckl, Claudia and Vincze, Beatrix (2017, eds.): *Survival of Utopias – Weiterlebende Utopien. Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary – Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn*. Lang Verlag, Frankfurt am Main.

Boreczky Ágnes és Vincze Beatrix (2018, szerk.): *Reformpedagógia és életreform - recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András és Skiera Ehrenhard (2018a, szerk.): *Rejtett történetek - az életreform mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok, Budapest.

Vincze Beatrix, Kempf Katalin and Németh András (2020, eds): *Hidden Stories - Life Reform Movements and the Art*. Peter Lang Publisher, Berlin et al.

Vincze Beatrix, Kempf Katalin és Németh András (2020, szerk.): *Az életreform és a művészetek*. Gondolat Kiadó – Műcsarnok, Budapest.

Pukánszky Béla

Életreform-motívumok előképei 19. századi női előadóművészek életútjának tükrében

Esettanulmány: Lisa Cristiani (1827–1859)

Kulcsszavak: életreform-motívumok, zeneművészet, nőkép, Lisa Cristiani, gordonkaművész

Köztudomású, hogy a polgári hangversenykultúra, amely az arisztokrácia fejedelmi udvarain kívül a 17. század végén kezdett megjeleni, majd intézményesülni Európában. A férfiak mellett lassanként a nők is megjelentek a koncertpódiumon, akiknek a viselkedésével szemben a hagyományos nőképben gyökerező mentalitás szigorú szabályokat írt elő. E normák elsődleges közvetítői a korabeli publicisztikában egyre gyakrabban megjelenő koncertkritikák voltak. Kutatásunk hipotézise az, hogy a 19. század elejétől kezdve koncertező előadóművésznők szereptávolító vagy éppen szerephatár-átlépő magatartása számos esetben az életreform-mozgalom nőképeinek egyes motívumait előlegezi meg. Kutatásunk eddigi eredményeit bemutató esettanulmányunkban Lisa Cristiani (1827–1853) francia gordonkaművész életútjának nyomon követésével és a róla írt zenekritikák és egyéb publicisztikák tartalmának komparatív elemzésével rekonstruáljuk annak módozatait és jelentőségét, ahogyan ő a korabeli nőképből eredeztethető merev szerephatárokat átlépve hozzájárult a nőkről alkotott társadalmi kép tartalmának átforgatódásához. Lisa Cristiani szerepe a női zenei előadóművészet történetében azért jelentős, mert életútja viszontagságaiból következően kettős szerepet töltött be. Ő volt az első világszerte ismert-elismert koncertező gordonkaművész. Emellett szibériai koncertkörútjai révén egyike lett az első igazi „nagy európai utazóknak”, akik a társadalmi előítéleteket leküzdve, a férfikkal azonos utat járva, ugyanolyan megpróbáltatásoknak kitéve vettek részt távoli tájak és egzotikus kultúrák felfedezésében és megismerésében.

Irodalom

Cristiani, Lise (1863): *Voyage dans la Sibérie orientale. Notes extraites de la correspondance d'un artiste* (Mlle Lise Cristiani). *Tour le Monde*, Bd. 9. In: Hoffmann, Freia (2011): *Reiseberichte der Musikerinnen des 19. Jahrhunderts, Quellentexte*, Biographien, Kommentare. Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York. 149–179.

Dronsart, Marie (1909): *Lés grandes voyageuses. Ouvrage orné de 80 gravures*. Librairie Hachette et Cie. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55162535/f43.item.r=Cristiani>

Fónagy Zoltán (2012): Zenei nyilvánosság és polgári viselkedéskultúra. A 19. századi hangversenyterem társadalomtörténeti látószögéből. *Történelmi Szemle*, 4. sz., 577–598. URL: https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2012_4/577-598_fonagy.pdf

Hoffmann, Freia (1991): *Instrument und Körper. Die musizierende Frau in der bürgerlichen Kultur*. Habilitations-Schrift Oldenburg 1988, Insel Verlag, Frankfurt am Main, Leizig.

Hoffmann, Freia (2006–2014): **Cristiani, Christiani, Chrétien, Barbier, Lise, Lisa, Elise**. *Lexikon Europäische Instrumentalistinnen des 18. und 19. Jahrhunderts*. Sophie Drinker Institut für musikwissenschaftliche Frauen- und Geschlechterforschung. URL: <https://www.sophie-drinker-institut.de/cristiani-lise>

Hoffmann, Freia (2011): *Reiseberichte der Musikerinnen des 19. Jahrhunderts*, Quellentexte, Biographien, Kommentare. Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York.

Hoffmann, Freia és Timmermann, Volker (2013): *Quellentexte zur Geschichte der Instrumentalistin im 19. Jahrhundert*. Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zürich, New York.

Junker, Carl Ludwig (1784): *Vom Kostüm des Frauenzimmers Spielens*. Musikalischer Almanach auf das Jahr 1784, Freyburg, 85–99.

M. B. (1845): Dem. Lise B. Christiani, Violoncellistin. (Wiener) Illustrierte *Theaterzeitung*, Herausgeber und Redacteur Adolf Bäuerle, No. 112 und 113. 1845. Mai 10. 451-452. URL: <https://play.google.com/books/reader?id=qy80cmPw2FwC&hl=hu&pg=GBS.PP1>

Pethő Villő

Közösségi művészet és közösségi művészeti alkotások a 20. század első felében
– Dienes Valéria misztériumjátékai

Kulcsszavak: zeneművészet, táncművészet, misztériumjáték, közösségi művészet, művészeti közösség

A magyar életreformban megjelenő művészeti törekvéseket több korábbi kutatás is vizsgálta a 2000-es évek elejétől kezdődő életreform kutatások keretein belül (vö. Németh, Mikonya és Skiera, 2005; Skiera, Németh és Mikonya, 2006). Így került sor többek között a mozdulatművészeti törekvések, azon belül Dienes Valéria Orkesztika Iskolája (pl. Fenyves és Boreczky 2017), valamint a zenei, illetve zenepedagógiai törekvések, azon belül Kodály zenepedagógiai koncepciója és az ehhez kapcsolódó Éneklő Ifjúság mozgalom életreform elemeinek vizsgálatára (pl. Pethő, 2013).

A hazai életreform-kutatások újabb szakaszában a zene- és táncművészet területét összekapcsolva Dienes Valéria és Bárdos Lajos misztériumjátékainak tanulmányoztuk. A közös alkotások mellett vizsgáltuk a két művész együttműködésének hosszát, mélységét, intézményi kereteit, valamint az utolsó közös alkotás bemutatása utáni együttműködésüket (Fenyves és Pethő, 2017a, b).

Jelen kutatás célja, hogy a Bárdossal együtt alkotott műveken kívül a többi, Dienes és más alkotók által összeállított misztériumjátékokról is hasonlóan részletes képet kapjunk eddig még nem vizsgált források feldolgozásával. A kutatás egyik fő feladata az utóbbi csoportba tartozó misztériumjátékokra vonatkozó dokumentumok ismertetése, a művek bemutatóinak és a további előadások adatainak összesítése. Ehhez kapcsolódva vizsgáljuk az előadásokról, illetve az előadásokhoz készült feljegyzéseket és fotókat is. Így a korábbi kutatási eredményekre építve, azokat kiegészítve még részletesebb képet kaphatunk nemcsak a dienesi misztériumjátékokról, de az énekes és táncos művészeti közösségek működéséről és együttműködéséről, az intézményesülés kereteiről.

Irodalom

Fenyves Márk és Boreczky Ágnes (2017): A Short Note on Valéria Dienes and Emile Jaques-Dalcroze. In: Németh András, Stöckl, Claudia és Vincze Beatrix (szerk.): *Survival of Utopias – Life Reform and Progressive. Education in Austria and Hungary*. Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Berlin, 177–184.

Fenyves Márk és Pethő Villő (2017a): Dienes Valéria és Bárdos Lajos misztériumjátékai: orkesztika és kórusmozgalom, hatások, intézményesülési lehetőségek. In: Németh András és Vincze Beatrix (szerk.): *Továbbélő utópiák - magyar életreform-törekvése és nemzetközi recepciók hatásai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 81–121.

Fenyves Márk és Pethő Villő (2017b): The mystery plays of Valéria Dienes and Lajos Bárdos: Orkesztika, Choral-movement, movement choirs, influences, opportunities for institutionalisation. In: Németh András, Stöckl, Claudia és Vincze Beatrix (szerk.): *Survival of Utopias – Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary*. Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Berlin, 185–201.

Németh András, Mikonya György és Skiera, Ehrenhard (2000, szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Pethő Villő (2013): Énekszó – folyóirat a zenei nevelés megújítása és az Éneklő Ifjúság szolgálatában. In: Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia - recepciók és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 134–151.

Skiera, Ehrenhard, András Németh, György Mikonya (2006, szerk.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landerspezifische Entwicklungstendenzen.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Kulcsszavak: mozdulatművészet, orkesztika, rehabilitáció, gyógytorna, konduktív nevelés, Dienes Valéria, Henri Bergson, Raymond Duncan, Madzsar Alice, Kövesházi Ágnes, Pető András, Hári Mária

Az előadás tárgyát képező kutatás célja, hogy feltérképezze a magyar mozdulatművészet bizonyos irányzatainak, illetve iskoláinak nemzetközi kapcsolatait és interdiszciplináris hatásait. A kutatás három nagyobb altémából áll össze.

Az első altéma: *Dienes Valéria orkesztikájának nemzetközi beágyazottsága és az Orkesztikai Iskola nemzetközi kapcsolatai.* Ezen belül a kutatás egyik irányát a Dienes Valéria orkesztikájának kiindulópontját jelentő nemzetközi inspirációk, a Bergson- és a Duncan-hatás szisztematikus történeti feldolgozása képezi. Fenyves Márk kutatásaiból tudjuk továbbá, hogy Dienes Valéria az 1920-as évek végén tervezte egy müncheni iskola létesítését, a németországi politikai események hatására azonban végül elállt szándékától. A másik irányt a müncheni iskolaalapítási kísérlet feltárása képezi.

A második altéma: *Zene és mozdulatművészet Dienes Valéria munkásságában.* A kutatás e vonalának célja egyfelől a MOHA – Mozdulatművészeti Magángyűjteményben és az Országos Széchényi Könyvtárban található Dienes-hagyatékban fellelhető kották és zenei vonatkozású anyagok feldolgozása, másrészt Dienes misztériumjátékainak lehetőleg teljes körű feldolgozása (a Fenyves Márk és Pethő Villő által elkezdett munka befejezése).

A harmadik altéma: *A magyar mozgásos rehabilitációs irányzatok sajátosságai a mozdulatművészet összefüggésében, a nemzetközi vonatkozások bekapcsolásával.* Az altéma kutatásának indokát az adja, hogy mind a magyar gyógytornának, mind a konduktív nevelési rendszernek sajátossága az a megközelítés, amely a rehabilitáció alanyának a rehabilitáció folyamatában való aktív részvételével jellemezhető. Ez a megközelítés, amely elválaszthatatlan a múlt századelő életreform-mozgalmainak hatásától, nemcsak hogy egyaránt jelen van a huszadik század rehabilitációs és mozdulatművészeti irányzataiban, de a két terület között többé vagy kevésbé közvetlen hatás is kimutatható. A kutatás két irányban igyekszik nyomába eredni ennek a kapcsolódásnak. Az egyik irány, a magyar gyógytorna esetében a mozdulatművészetrel való kapcsolat közvetlen és egyértelmű, hiszen az alapjait kidolgozó és eredetileg a Mensendieck-féle testképzés módszertanát képviselő Madzsar Alice, valamint Kövesházi Ágnes maguk is mozdulatművészek, akik mozdulatművészeti tudásukat „hangszerelik át” rehabilitációs célokra; a kutatás célja ennek a közvetlen hatásnak a feltérképezése. A másik kutatási irány esetében a feltételezhető hatás már nem is egyértelmű, és nem is közvetlen. Mindenesetre számos jel utal arra, hogy Pető András és Szentpál Olga a személyes barátságon túl olyan szakmai eszme- és tapasztalatcserét is folytatott egymással, melynek hatására a mozdulatművészeti tudás – s vele a Hellerauban működő Dalcroze-iskola képviselte euritmika – bizonyos elemei átkerültek a konduktív pedagógiába, illetve rehabilitációs gyakorlatba. Az is közelebbi vizsgálatot érdemel, hogy annak a ténynek, hogy Hári Mária, a konduktív pedagógia továbbvivője és Pető utódja Berczik Sára tanítványaként végzett mozdulattanító-képzőt még orvosi tanulmányai előtt, kimutatható hatással volt-e a konduktív nevelés alakulására és történetére. Mindkét irány során kiemelt szempontot képez a lehetséges nemzetközi vonatkozások feltárása is.

Irodalom

Balogh Brigitta (2020): Életreform – mozdulat által. Dienes Valéria mozdulatpedagógiája mint életreform-metódus. In: Kempf Katalin – Németh András – Vincze Beatrix (szerk.): *Az életreform és a művészetek*. Műcsarnok, Budapest.

Balogh Margit (1998, szerk.): *Bevezető a konduktív mozgáspedagógiába, Pető András előadásai és gyakorlati bemutatói alapján*. MPANNI, Budapest.

Dr. Dienes Gedeon (1996, szerk.): *Orkesztika. Mozdulatrendszer*. Planétás Kiadó, Budapest.

Fenyves Márk – Dienes Valéria – Dienes Gedeon (2016): *A Tánc reformja: a mozdulatművészet vonzásában*. Orkesztika Alapítvány, Budapest.

Gordosné Szabó Anna (2000): *A magyar gyógypedagógus-képzés története*. ELTE Budapest.

Földesi Renáta (2019): *Pető András életpályája: a konduktív pedagógiához vezető út (1911–1967)*. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.

Pető András (1955): A konduktív mozgásterápia mint gyógypedagógia. *Gyógypedagógia*, 1. sz., 15–21.

Pető András (1952): Szovjet mozgásterápiái módszerek. In: *A magyar gyógypedagógia a nervizmus szemléletében*. Tankönyvkiadó, Budapest, 47–51.

Zaletnyik Zita, Repiszky Tamás (2012): *A gyógyító mozgás művésze. Madzsar Alice emlékének*. Semmelweis Kiadó, Budapest.

Arany Zsuzsanna

Életreform mozgalmak és a Nyugat

Kulcsszavak: eszmetörténet, életreform mozgalmak, kultúrpolitika, modern magyar irodalomtörténet, *Nyugat* folyóirat

Kutatásaim során főként a *Nyugat* folyóirat szemléjét tervezem elvégezni, s az ott olvasható, életreform mozgalmakkal kapcsolatos utalásokat – legyen szó az egyes irányzatokról általánosságban vagy az egyes képviselőkről részletesebben – sorra venni, elemezni. Emellett a markánsabb nyugatosok életművében is keresném tovább a különböző vonatkozó áramlatokkal kapcsolatos áthallásokat: Kosztolányi után többek között Babits, Csáth és Karinthy munkásságát (vagy legalábbis írásaiknak relevánsabb töredékét) vizsgálnám ebből a szempontból.

A *Nyugat* tanulmányozásakor elsősorban az értekező prózai szövegekre, esszékre koncentrálok, mivel nem pusztán az életreform mozgalmak eszmei hátterének megjelenése izgat, hanem azok kritikája is, vagy épp az esetleges figyelmen kívül hagyásuk. A teozófiáról például nem sok vélekedés olvasható a *Nyugat* hasábjain, ellentétben a tolsztojánizmussal, amit nem gondolnám, hogy pusztán annak irodalmi vonatkozása magyaráz. Vizsgálódásom tehát nemcsak irodalomtörténeti, hanem eszmetörténeti jellegű is lenne. A nagyobb nyugatos nevek esetében azonban kénytelen vagyok szépirodalmi műveket is újraolvasni, illetve részben arról a kérdéskörrel szólni, miszerint a fikció sokszor reflektál is a *valóságra*, azaz felfedezhető a művekben az adott korszak lenyomata, az adott eszmetörténeti trendek hatása – legyen az rajongás, divatkövetés vagy netán kritikai hozzáállás.

Végül fontosnak tartom kiemelni, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben igencsak mellőzött kérdéskör volt az életreform mozgalmak megjelenése a hazai kulturális-művészeti életben, hiszen elsősorban a marxizmus és más baloldali áramlatok íróinkra, esszéistáinkra, művészeinkre tett befolyását hangsúlyozták. (Még azokat a(z) – szocialista eszméssel összefüggésbe hozható – anarchista gondolkodókat is mellőzték, akik nem materialista, hanem spirituális/újkeresztény alapon képzelték el az emberi egyenlőség megvalósítását, lásd Schmitt Jenő Henrik példáját.) Ezt, a kultúrpolitikai okok miatt kialakult torzulást ugyancsak árnyalhatják a fenti kutatások.

Irodalom

Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla Kulcsár Szabó Ernő és Tverdota György (2009, szerk.): *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

Fenyő Mario (2001): *A Nyugat hőskora és háttere*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Gintli Tibor (2001, szerk.): *Változatok a modernitásra*. Tanulmányok a Nyugatról. Anonymus, Budapest.

Kulcsár Szabó Ernő (2009): Budapest–Bécs–Berlin. A Nyugat és a közép-európai modernség. *Holmi*, 21. 2. sz. 136–151.

Szajbély Mihály (2019): *Csáth Géza élete és műve*. Régimódi biográfia. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Szegedy-Maszák Mihály (2000): *A Nyugat és a világirodalom*. MTA, Budapest.

Tverdota György (2018): *Hagyomány és lelemény*. A magyar irodalmi modernség első hulláma. Kalligram, Pozsony.

Vezér Erzsébet (1975, szerk.): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kulcsszavak: Kodály Zoltán, zenepedagógia, népdalgyűjtés, Nagy-Britannia, Cecil J. Sharp, Maud Karpeles

A kutatás átfogó célja, hogy Kodály Zoltán munkásságát a középpontba helyezve feltárja a 19–20. század fordulóján a magyar-angol zenei irányzatok szellemi és személyes kapcsolatrendszerét, valamint bemutassa a magyar és angol alkotók elképzeléseinek az életreformhoz köthető elemeit. Kodály Zoltán írásaiban többször állította példaként az angol zenei kultúrát – azon belül is a kóruséneklést – a magyarok elé (vö. Gyermekkarok), valamint szorgalmazta a John Curwen (1800–1880) és követői által népszerűsített relatív szolmizáció és kézjelek alkalmazását, lehetőleg eredeti forrásából megismerve (vö. Bicinia Hungarica, I.). Kodály szellemi rokonsága a korabeli angol népzenei, zenei és pedagógiai irányzatokkal azonban még jobbra feltáratlan része a magyar népzene-tudomány- és zenepedagógia-történetnek. Hazai és nemzetközi viszonylatban is kevés példa akad a Kodály és angol népzene-kutatók, zenetudósok, illetve zenepedagógusok elképzelései közötti ideológiai hasonlóságok, különbségek, hatások vizsgálatára (vö. Jaccard, 2012).

Kutatásunk két fő iránya:

1) Hasonlóságok és különbségek a 19-20 század fordulójának angol Folk-revival mozgalma és Kodály Zoltán nézetei között. Célja, hogy az életreform-mozgalmak sajátosságainak szempontjából feltárja a Nagy-Britanniában az 1800-as évek végétől kezdődő mozgalom meghatározó alakjainak – elsősorban Cecil J. Sharpnak és Maud Karpelesnek – népzene-re építő kulturális reform terveit, beleértve az énektanítás reformját, valamint összevesse azokat Kodály népdal alapú magyar zenei kultúra létrehozására irányuló koncepciójával.

2) Angol hatások a magyar zeneoktatási reformra. A téma Kodály elképzelései és a 19. század második felének angol zeneoktatása közötti mélyebb kapcsolódási pontok vizsgálatát célozza a történeti kutatás és folyóiratok tartalomelemzése módszereivel. A magyar és angol zenepedagógiai kapcsolatok, kapcsolódások tekintetében újabb adalékokkal szolgálhat a zenei és zenepedagógiai szaklapok (Zenei Szemle, Énekszó, Magyar Kórus) elemzése abból a szempontból, hogy az angol zenei és zenepedagógiai elképzelések megjelentek-e, és ha igen, milyen mértékben kaptak teret a szakterület folyóirataiban.

Irodalom

Boyes, Georgina (2012): *The imagined village: Culture, ideology and the English folk revival*. 2. kiad. No Masters Co-operative Ltd., Leeds.

Cole, Ross (2019): On the Politics of Folk Song Theory in Edwardian England. *Ethnomusicology*, **63**. 1. sz. 19–42. DOI: 10.5406/ethnomusicology.63.1.0019, 2021.09.01.

Jaccard, Jerry L. (2012): To and from Britain's shores: Reciprocal influences in the lifework of Zoltán Kodály. *Bulletin of the International Kodály Society*, **37**. 1. sz. 40–50.

Johnson, Graham (2000): „Making Reform the Instrument of Revolution”: British Social Democracy, 1881–1911. *The Historical Journal*, **43**. 4. sz. 977–1002.

Karpeles, Maud (1973): *An introduction to English folk song*. Oxford University Press, London. <http://archive.org/details/introductiontoen0000karp> 2021.09.01.

Karpeles, Maud és Fox Strangways (1967): *Cecil Sharp: his life and work*. University of Chicago Press, [Chicago]. <http://archive.org/details/cecilsharpshislif00karp>, 2021.09.01.

Pethő, Villő (2011): *Kodály Zoltán és követői zenepedagógiájának életreform elemei*. PhD értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Doktori Iskola, Szeged.

Rainbow, Bernarr (1979): Curwen, Kodály and the future. *Music Teacher*, **58**. 12. sz. 11–12.

Daru Andrea

Bartók Béla személyes és művészeti kapcsolathálója

Kulcsszavak: Bartók, életreform, művészet, kapcsolatháló, hatásvizsgálat

Kutatásomban az életreformok Bartók Béla életére és munkásságára gyakorolt hatásával foglalkozom. A művész életrajzával és zeneműveinek zenei elemzésével számtalan irodalom foglalkozik, de ezekben nem kap kellő szerepet az a fajta vizsgálódás, ami a századforduló életreformjainak szemszögéből világítaná meg Bartókot. Művészi és emberi kapcsolatainak eddigi kutatásai is még mutatnak hiányosságokat, a tények és adatok mögött mélyebb összefüggések, erőteljesebb hatások is felfedezhetőek, amelyek meghatározó módon jelentkeznek nem csak Bartók, hanem az egyes társzművészek, -alkotók munkáiban (Ady, Balázs Béla, Thália Társaság stb.). E területeken új eredményeket hozhat a kutatásom, mely során a művészeti hatásokat és emberi kapcsolatokat a különböző művészeti alkotásokon keresztül vizsgálom, legyen az zenemű, képzőművészeti alkotás vagy irodalmi, színpadi mű.

Bartókot a köztudat zárkózott, mogorva emberként ismeri, e tényt néhány ismertebb irodalom is megerősíti (Tallián, 2016), de mélyebbre ásva ez az állítás megdől, és egy a világ újdonságaira nyitott, emberi értékeket kereső és közvetítő, az emberi és művészi kapcsolatait szigorúan megválogató ember képe áll elénk (Szabolcsi, 1962; Ujfalussy és Lampert, 1974; Bónis, 1981; Bartók, 1982; Bartók, 2002). Ily módon átértékelhetőek, új megvilágításba helyezhetőek Bartók kapcsolatai és a belőlük született művészi alkotások is. E kapcsolatok mellett nem elhanyagolható Bartók erőteljes vonzódása a néphez, így felvetődik a kutatás egy további ága, ahol a nép jellegzetességeit, mint életreform elemeket kutatom Bartók életművében, amit Krabbe életreform tipológiája mentén kívánok elemezni (Skiera, 2004).

Az életmű vizsgálata a forrásokat tekintve térben és időben is hatalmas merítést feltételez, ezért munkámban az életreform elemek megjelenését keresem Bartók életében és művészetében, majd ezeknek az elemeknek a hatását vizsgálom. A kutatás eredményeképp egy olyan idővonal megrajzolására kerül sor, amelynek központi vonalát Bartók életeseményei vezetik, és e vonal mentén kerül felépítésre a külső tényezők, személyek és a keletkezett művek kapcsolódásai. A fő kutatási kérdés, hogy milyen minőségű hatások, kapcsolatok mutathatók ki a fent leírt idővonal mentén.

Munkám során tehát feltárom Bartók közvetlen és közvetett, személyes és művészi kapcsolatait (nemzetközi szinten), egymásra gyakorolt hatásait, valamint a művész életreformokhoz való emberi és művészi kapcsolódását.

Irodalom:

Antal László (1976): *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó, Budapest.

Bartók Péter (2004): *Apám*. Editio Musica Budapest.

Bónis Ferenc (1981, szerk.): *Így láttuk Bartókot*. Zeneműkiadó, Budapest.

Ifj. Bartók Béla (1982): *Bartók Béla műhelyében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Skiera, Ehrenhard (2004) Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, **14.** 3. sz. 32–44.

Szabolcsi Bence (1962): Ember és természet Bartók világában. In: Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (szerk.): *Zenatudományi Tanulmányok Bartók Béla emlékére*. Akadémia Kiadó, Budapest. 5–13.

Tallián Tibor (2016): *Bartók Béla*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.

Ujfalussy József, Lampert Vera (1974, szerk.): *Bartók Breviárium*. Zeneműkiadó, Budapest.

Fábián Attila

Bernády György, a marosvásárhelyi városépítő polgármester életreform mozgalomhoz köthető törekvései

Kulcsszavak: Bernády György, Marosvásárhely, Kultúrpalota, gödöllői művésztelep, életreform

A nyugatról induló városépítő mozgalmaknak köszönhetően az angol, német városok után Budapesten, Kecskeméten, Szombathelyen, majd Erdély különböző pontjain, így Marosvásárhelyen is maradandó szépségű építészeti remek sorát találjuk.

Marosvásárhely, a székelység legnagyobb városa a 20. század fordulóján látványos fejlődésnek indult. Bernády György gyógyszerész, jogász politikus két mandátuma alatt (1902–1912 és 1926–1929) zajlott a város legjelentősebb modernizációs folyamata. Az ő megrendelésére épült fel a magyar szecesszió kultúrájának egyik leglátványosabb hagyatéka, a Kultúrpalota. A városi polgárok művelődését szolgáló kulturális intézmény díszítésével egy életreformkolóniát létrehozó, újító szellemű művészcsoporthoz, a gödöllői művésztelep tagjait bízta meg. Az építmény legjellegzetesebb alkotásait Körösfői-Kriesch Aladár, valamint Nagy Sándor készítette. Az átadáskor mondott ünnepi beszédében Bernády kihangsúlyozta, hogy az épület legfontosabb rendeltetése, hogy minden társadalmi osztály számára elérhetővé tegye a magasszintű, minden művészeti ágra kiterjedő kultúrát. (Fodor, Pál-Antal és Nagy, 2015)

Feltételezhető, hogy a városépítő polgármester a gödöllőiek szakmai rátermettségének elismerése mellett, a művészek világnézeti felfogásával, életmódjával, művészeti szemléletmódjával is szimpatizált. Amennyiben ezt a feltevést megfelelő érvekkel sikerül alátámasztani, valamint a témát egy tágabb kontextusban is képesek leszünk elhelyezni, az nemcsak a magyar, de a nemzetközi életreform-kutatásnak is egy különleges színfoltját jelentené.

Irodalom

Fodor János (2017): *Bernády György. Politikai életrajz*. Lector Kiadó - Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely.

Fodor János, Pál-Antal Sándor és Nagy Miklós Kund (2015, szerk.): *Bernády, a városépítő*. Lector Kiadó - Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Marosvásárhely.

Gellér Katalin (1999): A gödöllői művésztelep vezető mestereinek tervei a marosvásárhelyi Kultúrpalota számára. *Ars Hungarica*, 2.

Nagy Sándor (2005): *Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral*. Városi Múzeum, Gödöllő.

Szabó Krisztina Anna (2003): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. In: Gellér Katalin, G. Merva Mária és Öriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Városi Múzeum, Gödöllő. 41–50.

Földiné Irtl Melinda – Komár Lajos

Hermann Hesse munkásságának buddhista vonatkozásai az életreform tükrében

Kulcsszavak: Hermann Hesse, életreform, filozófia, buddhizmus, művészet

A 19-20. századforduló környékén megnövekvő érdeklődés India és Távol-Kelet kapcsán olyan nagy hatású filozófusok munkáiban is megmutatkozik, mint Nietzsche, Schopenhauer, Husserl, Heidegger stb. Ezek a sajátos nyugati filozófiai interpretációk, újra-értelmezések a létről, valóságról, testről, tudatról jelentősen hatottak az életreform mozgalmak egyes gyakorlati megvalósítás elemeire. A fenti filozófiai irányok mellett a századforduló után, egészen a 2. világháború végéig a teozófia hatására is folyamatosan felbukkantak a keleti hatások. Ezek a hatások a művészet minden területén megmutatkoztak, beleértve az irodalmat is. Hermann Hesse (1877–1962) a 20. század egyik jeles irodalmára, akinek életműve kétségkívül hatással volt a nyugati társadalmi változásokra. A német író ismerte a keleti vallások szentiratait és a nyugati filozófiai írásokat, továbbá kapcsolatban állt a teozófiai mozgalommal. Európai és Távol-keleti utazásai során (India, Ceylon, Burma, Indonézia stb.) személyesen is megtapasztalhatta a kultúrák sokszínűségét. Figyelemmel kísérte a pszichológia személyiségfejlődéssel kapcsolatos legújabb felfedezéseit és közvetlen kapcsolatba került C.G. Junggal, aki pácienseként kezelte rövid ideig.

Részt vett a Monte Veritán működő vegetárius étrenden alapuló önálló közösség szellemi, művészeti közösség úttörő tevékenységében, továbbá életre szóló barátságot kötött Gusto Gräserrel. A pillanatnyi anyagi jólét örömei helyett a tartós boldogság lehetőségeit kutatta, s Önmagát alapvetően vallásos emberként határozta meg. Saját belső fejlődését a regényeiben dokumentálta, bár hősei közül egyedül a buddhista ihletésű művének főhőse, Sziddhárta érte el csupán a megszabadulást. A korszakot, amelyben élt, a civilizáció válsága, valamint az egyéni és társadalmi válaszok keresése jellemezte, amit a megújuláson, a közösségi élményen keresztül képzeltek el. Magányos útkeresők és alkotóközösségek szellemi táplálékát jelentették Hesse keleti filozófiákkal kapcsolható művei úgy, mint: *Demian*, *Sziddhárta*, *A pusztai farkas*. Írásaival feltehetően számos életreformer és művész közösséget inspirált Magyarországon is.

Irodalom

Ball, Hugo (2002): *Hermann Hesse: sein Leben und sein Werk*. Wallstein Verlag, Göttingen.

Baumann, Martin (1995): *Deutsche Buddhisten: Geschichte und Gemeinschaften*. 2nd rev. ed. Diagonal-Verlag, Marburg.

Hesse, Hermann (1923): *Sziddhártha* (ford. Turóczi József) Genius Kiadó, Budapest.

Kelényi, Béla (2014, szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest.

Nietzsche Frigyes (1988): *Im-ígyen szóla Zarathustra* (ford. Wilder Ödön) (1908 hasonmásban) Göncöl Kiadó, Budapest.

Schopenhauer, Arthur (1991): *A világ mint akarat és képzet*. (ford. Tandori Ágnes, Tandori Dezső) Európa Kiadó, Budapest.

Tresó Balogh Janka

Anna Halprin természetközeli táncszemlélete és táncpedagógiája

Kulcsszavak: Anna Halprin, posztmodern tánc, tánc a természetben, hippi testszemlélet, posztmodern testszemlélet

A 19. és a 20. század fordulójának életreform mozgalma alapvetően társadalomkritika volt, és a modernizáció negatív hatásainak ellensúlyozására jött létre azzal a céllal, hogy az individuum egy újfajta életmóddal visszataláljon a természethez és a természetességhez. Ezzel szemben a hippi és a posztmodern életreform törekvésekben a közösség erejével történő szemléletformálás a cél, amely a természet ökológiai védelmére irányul és morális értékkel bír. Jelen tanulmány *Anna Halprin* természetközeli táncszemléletét elemzi társadalomtörténeti háttérének és a kor testértelmezéseinek felvázolásával. A táncművész radikális témájú táncaival kapcsolódott a 1968-as San Franciscó-i diáklázadásokhoz és a hippi mozgalmakhoz, a Tamalpa Institute társadalom megújító projektjeivel pedig az életreform mozgalmak történelmi kánonjához. A tánc történeti vonatkozások feltárása hermeneutikai elemzéssel, forrásdokumentumok felhasználásával történt.

Halprin a tánc egy új formáját alapozta meg, amely különbözik a hagyományos színpadi tánc műfajától. A táncoló testet radikálisan újraértelmezte, a táncot mint közösségi élményt és gyógyító művészetet alkalmazta, szemben a tánc idioszinkratikus gyakorlatával. *A hippi korszak és a posztmodern kor táncszemléletében a természethez való közelítés egy tudatos reflektív megtapasztalással valósult meg. Az ökológiai krízis tudatosulásával a Halprin által képviselt új táncműfaj, a környezeti tánc létrejöttében a természethez a személyiség teljességén keresztül történő szomatikus kapcsolódás morális kérdéssé vált.* Pedagógiai célja az volt, hogy pragmatikus, improvizatív és szomatikus táncán keresztül elősegítse a kinezetikus, érzelmi, spirituális és intellektuális megtapasztalást.

Napjaink életreform törekvéseiben fontos szerep játszik az, hogy a természethez történő érzékszervi kapcsolódással a táncmozgás révén újraértelmezhető a civilizált test, és átélhető annak természeti eredete. A táncművészet legújabb ökoszomatikus képviselői (*Olsen, Rufo, Laidlaw, LaMothe*) a testi megtapasztaláson alapuló holisztikus tanulásra támaszkodnak a természethez való emberi viszonyulás formálásában.

Irodalom

Featherstone, Mike (1997): A test a fogyasztói kultúrában. In: Featherstone, Mike; Hepworth, Mike és Turner, Bryan S.: *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Jászöveg Könyvek. 70–107.

Halprin, Anna és Kaplan, Rachel (1995): *Moving toward life: five decades of transformational dance*. Wesleyan University Press, London.

Poynor, Helen (2009): Anna Halprin and the Sea Ranch Collective, an embodied engagement with place. *Journal of Dance and Somatic Practices*. **1.** 1. sz. 121–132. DOI: 10.1386/jdsp.1.1.121_1

Rorabaugh, William Joseph (2015): *American Hippies*. Cambridge University Press, Cambridge.

Worth, Libby és Poynor, Helen (2018): *Anna Halprin*. Routledge, New York.

Balogh Brigitta – Földesi Renáta – Komár Lajos

Pető András filozófiája – nyugati és keleti elemek és hatások

Kulcsszavak: konduktív nevelés, mitológia, misztika, európai filozófia, buddhizmus, kínai filozófia, Pető András filozófiája

Pető Andrásról, a konduktív nevelési rendszer kialakítójáról évtizedek óta tudjuk, hogy egyebek mellett tervezte egy filozófiai munka megírását is, arra vonatkozóan azonban a legutóbbi időkig nem álltak rendelkezésünkre megbízható adatok, hogy a tervezett munka végül is elkészült-e. Ez a helyzet változott meg gyökeresen a 2010-es évek végén, amikor a Pető-hagyatékából előkerült egy 221 oldal terjedelmű, német nyelvű gépirat, amely a tervezett filozófiai munka leiratának bizonyult.

A mű először magyar fordításban jelenik meg 2021-ben a Semmelweis Egyetem Pető András Karának gondozásában, s noha nem zárható ki, hogy a későbbiekben más szövegváltozatok is előkerülhetnek, a jelenleg rendelkezésünkre álló változat önmagában is teljes rendszert képvisel, s mint ilyen, felbecsülhetetlen jelentőségű a konduktív nevelési rendszer eszmei hátterének feltárása szempontjából.

Az eddigi kutatások alapján elmondható, hogy filozófiájának kifejtése során Pető számos és változatos forrással dolgozott, amennyiben gondolatai kifejtéséhez rendszeresen felhasznál: a) mitológiai, illetve vallástörténeti (elsősorban a különböző misztériumvallásokhoz és a kereszténységhez köthető) elemeket; b) a gnosztikus, a kabbalista és a keresztény misztika belátásait Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitéstől Eckhart mesteren keresztül Jacob Böhméig; c) az európai filozófiához (Platón, Arisztotelész, Pascal, Spinoza, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Nietzsche és Bergson gondolkodásához) köthető gondolatokat; d) a buddhizmushoz és a kínai filozófiához köthető elgondolásokat; e) feltételezhetően antropológiai, illetve ezoterikus eredetű motívumokat.

A tervezett kutatás célja, hogy lehetőség szerint kimerítő módon feltárja a Pető filozófiájában beazonosítható nyugati és keleti hatásokat, ily módon is hozzájárulva a konduktív nevelési rendszer életreform-hátterének pontosabb megértéséhez.

Irodalom

Balogh Brigitta (2018): Egész-volt a tökéletlenségben. Az egészség nem-mechanikus felfogása, a szellem fogalma és a konduktív pedagógia. *Új Pedagógiai Szemle*, 3–4. sz., 32–46.

Bärnklaus, K. O. [Pető András] (1965): *Unfug der Krankheit – Triumph der Heilkunst*. Verlag Karl Schustek, Hanau/Main.

Bärnklaus, K. O. [Pető András] (1970): *Gibt es unheilbare Krankheiten? Nein!* Rudolphische Verlagsbuchhandlung, Lindau-Bodensee.

Forrai J. (1999): *Memoirs of the Beginnings of Conductive Pedagogy and András Pető*. Új Aranyhíd Press, Budapest. Foundation of Conductive Education, Birmingham.

Földesi Renáta (2019): *Pető András életpályája: a konduktív pedagógiához vezető út (1911–1967)*. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE PPK, Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest.

Földesi Renáta (2018): Pető András és a Heilkunst. In: Boreczky Ágnes – Vincze Beatrix (szerk.): *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 81–109.

Hári Mária (1998): *Összehasonlító konduktív pedagógia*. MPANNI, Budapest.

Hári Mária (1997): *A konduktív pedagógia története*. MPANNI, Budapest.

Pintér Gábor (2004): *The relationship between András Pető and Jacob Levi Moreno. Conductive Education: Conductive Education Occasional Papers*, Budapest, Suppl. 4., 188–197.

Schaffhauser Franz (2018): A mozgás, a ritmus és az egyensúly alapfogalmai Pető András gondolatrendszerében. *Kellék*, 60. sz. Kolozsvár–Nagyvárad–Szeged, 23–38.

Vincze Beatrix – Kempf Katalin

Természet-táj-közösség-honismeret. Hazai életreform kezdeményezések 20. század első felében.

Kulcsszavak: ökológiai, szociogenetikus életreform, kertmozgalom, táj- és városvédelem, hon- és műemlékvédelem

Magyarországon a 1880-as évektől jelentősen felgyorsult az ipari forradalom térhódítása, a jelentősen felgyorsult a városiasodás. A kapitalista fejlődés reflexiójaként megszülettek azok a kritikai gondolatok és kiútkeresések, amelyek a természet védelmét, a természetes (természetközeli életmódot) jelölték meg lehetséges védelmi stratégiaként. Az ellenkultúraként jelentkező reformkezdeményezések a „vissza a természetbe jelszavát” hirdetve vissza akarták állítani az ember és természetes hagyományos kapcsolatát. Az életreform mozgalmak a modernizációs folyamat jelenségeiként, az életreform törekvések pedig az ezekre történő kritikai reflexió termékének tekinthetők. A városi élet humanizálását a közösségi, nagyvárosi kertészkedésben (kiskertek, kertvárosok) látták, törekedtek részben az önellátás megteremtésére és a harmonikus lakókörnyezet kialakítására (parkok, közkertek, üdülő övezetek kialakításával) (Krabbe, 1974).

A hazai törekvések közül kiemelten fontosnak tartjuk az ökológiai, respektív szociogenetikus életreformokat, amelyek új otthon, új ház (oikos), új közösség megszervezése céljából alakultak, és többségében követték a külföldi példákat (Wekerle-telep, Mátyásföld, Lillafüred – üdülőövezetek, 'virágos Budapest').

A részkutatás célja, hogy feltárja és bemutassa a hazai életreform törekvések közül azokat, amelyek eddig rejtve maradtak, vagy holisztikus megközelítésük elmaradt. A természethez kötődően vizsgálni kívánjuk: a) Iskolakertek, kiskert-mozgalom, közösségi kert, kertmozgalom, kertváros, termelő kommunák, szövetkezetek, földreform-mozgalom, városi kertek hazai formáit; b) parkok, védett területek/arborétumok (növény, állat, tájvédelem), városvédelem üdülőövezetek, zöldmozgalom kezdetei és ezek pedagógiai vonatkozásait; c) fürdőkultúra, fürdővárosok, gyógyfürdők jelentőségét; d) a honismereti mozgalom keretein belül a helytörténeti gyűjtemények létrejöttét (Kempf, Németh, Vincze, 2020; Vincze, 2020).

Választ keresünk arra, milyen ideológiák és cselekvési tevékenységek mentén jutottak kifejezésre az életreform irányzatok a hazai társadalmi életben? Mely külföldi elődök szolgáltak mintaként? Milyen mentalitásbeli és művészeti elemek játszottak szerepet az életreformer csoportokban? Kik voltak a reformkonceptiók képviselői, miként szólították meg az embereket? Milyen eredményeket értek el? Hogyan intézményesültek és integrálódtak a magyar társadalmi gyakorlatban?

Irodalom

Barlösius, Eva (1997): *Naturgemäße Lebensführung. Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende*. Campus, Frankfurt am Main.

Kempf Katalin, Németh András és Vincze Beatrix (2020, szerk.): *Hidden Stories - the Life Reform Movements and Art*. Peter Lang International Academic Publishers, Berlin.

Krabbe, Wolf R. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Németh András, Mikonya György és Ehrenhard Skiera (2005, szerk.): *Életreform és reformpedagógia*. VI. Gondolat Kiadó, Budapest.

Vincze Beatrix (2020): „Garden-School, Garden City, and Garden-Hungary“ – pedagogical and life reform alternatives in Hungary between the Two World Wars. *HISTORIA SCHOLASTICA*, 1. 82–93.

Nagy Andrea – Szente Dorina

Hírek, üzenetek, életekről, reformokról, az Életreform folyóirat hasábjain

Kulcsszavak: Életreform folyóirat, nemzetközi kapcsolatok, Szentendre, hirdetések, reformtörekvések

A szentendrei Bubán kolónia által kiadott, 1932 és 1938 között megjelenő Életreform folyóirat, ahogy a címdoldalon is szerepel: *“A belső és külső ember újjáalakításával és ezt a célt elősegítő módszerekkel foglalkozó folyóirat.”* Később: *“Útmutató, hogyan oldhatók meg az ember erkölcsi, egészségi és gazdasági feladatai természetes eszközökkel.”* A nyitó gondolatokból is jól látszik, hogy a folyóirat széles látókörrel kívánta az olvasók elé tárni az életreformmal kapcsolatos főbb gondolatokat, kérdéseket, problémákat. Ez a sokszínűség is mutatja, hogy számos megközelítési módja lehet az írások elemzésének. Kutatásaink során több munka foglalkozott a folyóirat egyes szegmenseivel (Nagy és Németh, 2017a; Nagy és Németh, 2017b, Nagy és Németh, 2018; Nagy és Németh, 2019; Földesi, 2020). Ezek a tanulmányok vagy átfogó ismertetést adtak a folyóiratról, vagy egy-egy témára fókuszálva elemezték ki annak tartalmát (Nagy-Németh: a Bubán kolónia élete, Földesi: egészséges életmód.)

Jelen kutatási projektben többek között az eddig elemzésre nem került cikkeket, hirdetéseket, híreket tekintjük át részletesebben. A folyóiratban megjelenő írások önmagukban is érdekesek, azonban ezek témájának állandósága vagy éppen változása képet adhat az aktuális reformtörekvésekről, globális társadalmi problémákról is akár. A hirdetésekkel kapcsolatban több kutatási terület is előtérbe kerülhet. Egy ebben az időszakban megjelenő, szélesebb népréteget megszólító folyóirat hasonló rovatával összehasonlítva, figyelhetünk meg eltéréseket, hasonlóságokat a hirdetések, hírek és cikkek tartalmát, áttekintve. Továbbá izgalmas párhuzamot lehet vonni napjaink hasonló jellegű írásaival, amelyek szintén a reform életmódot, étkezést veszik górcső alá.

A folyóirat számtalan külföldi cikk, vagy kisebb kiadvány fordítását közölte neves külföldi szerzőktől, neves külföldi folyóiratokból, sokszor a szerző engedélyével, ami arra enged következtetni, hogy személyes kapcsolatuk is lehetett külföldi életreformerekkel, kommunákkal. Kutatásunk során kiemelten foglalkozunk a folyóiratban megjelent külföldi szerzők műveivel, az általuk megalkotható nemzetközi kapcsolati hálóval. A korábbi, témában végzett kutatások alapján úgy látjuk, hogy ez a háló fontos adalékot jelenthet az életreform mozgalmak rendszerének feltérképezésében

Kutatási terveink között szerepel az eddig fel nem dolgozott cikkek tartalmi elemzése mellett foglalkozni a magazint életre hívó Antolik Arnold korábbi munkásságával is. Antolik Arnold 1916 és 1922 között Szentendre polgármestere volt. Kutatásunkban szeretnénk feltárni, hogy polgármesteri tevékenysége során voltak-e olyan törekvései, amelyek szintén köthetőek az életreform mozgalmakhoz, különös tekintettel az általa, az újság megalapításával egy időben kiadott *Mi volt Szentendre és mi lehetne – Célkitűzési kísérlet a várospolitikában* (Antolik, 1932) című programfüzetre.

Irodalom

Antolik Arnold (1932): *Mi volt Szentendre és mi lehetne - Célkitűzési kísérlet a várospolitikában*. Szerzői kiadás, Budapest, 48.

Földesi Renáta (2020): Az egészséges életmód és a természetes megközelítések reprezentációja az Életreform folyóirat harmincas évekbeli számaiban. In: Garai, Imre; Kempf, Katalin; Vincze, Beatrix (szerk.) *Mestermunka: A neveléstudomány aktuális diskurzusai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 245–258., 14.

Nagy Andrea és Németh András (2017a): How Austro-German Life Reform efforts were received based on the examples of the Szentendre Bubán colony and 'Életreform' magazine. In: Németh András, Stöckl Claudia, és Vincze Beatrix (szerk.): *Survival of Utopias - Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary*. Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Bern et alii, 55–72.

Nagy Andrea és Németh András (2017b): Hazai életreform kommuna törekvések az Életreform című folyóirat tükrében. In: Németh András és Vincze Beatrix (szerk.): *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 9 – 34.

Nagy Andrea és Németh András (2018): Gyógyulás és gyógyítás: Az egyéni és közösségi boldogság keresésének útjai. In: Boreczky Ágnes és Vincze Beatrix (szerk.): *Reformpedagógia és életreform - recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 65–80., 16.

Nagy Andrea és Németh András (2019): Life Reform and Reform Pedagogy in Hungary. In: *SODOBNA PEDAGOGIKA: JOURNAL OF CONTEMPORARY EDUCATIONAL STUDIES* 70. 136. sz. 1., 192–205., 14.

Horváth H. Attila

Az életreform-mozgalom hatása a Freinet-pedagógiára az első magyarországi híradás tükrében

Kulcsszavak: életreform-mozgalom, Freinet, természet, munka, A jövő útjain

Celestin Freinet a pedagógusi pályája kezdetén, az 1920-as években kereste a saját útját, aminek megválasztásárat három erős tényező készítette. Az egyik a szegény – falusi, városi – rétegek melletti elköteleződése, amely miatt a népiskolát választotta, ott akart minél szélesebb közeg számára „a munka mély értelmét” megmutató nevelést és esélyt kínálni. A másik tényező az I. világháborúban szerzett tudósérülése, amely nehezé tette számára a hosszú beszédet. Már ez is arra készítette, hogy a korabeli pedagógiai gyakorlattól eltérő módszereket keressen. A harmadik a kreatív, kísérletező kutató személyisége, ami nemcsak új megoldások felé vitte, hanem az állandó közösség-keresés, -teremtés irányába is. Freinet az Új Nevelés Ligája kongresszusait látogatva került kapcsolatba a reformpedagógiai törekvésekkel, és ezeken a fórumokon keresztül az életreform-mozgalommal, amelynek irányzatai választ kerestek azokra a krízis jelenségekre, amelyeket a felgyorsuló modernizációs folyamatok okoztak. Ezek az irányzatok – nem egyszer egymással is vitatkozva – arra törekedtek, hogy „újjá-értelmezzék” az ember és természet, ember és munka, ember és Isten kapcsolatát. Freinet-t az első két problémakör foglalkoztatta. A mozgalom hatása és az alapvető gyerekkori élmények nyomán a természet, a természet-közelség Freinet egyik meghatározó pedagógiai alapelvévé vált. Ő nem kívánt kivonulni a természetbe, mivel otthon volt abban, ahogy a társadalomból sem kiválni akart, hanem megváltoztatni azt úgy, hogy az elidegenedett munka ismét a természetes, alkotó formájában működjön. Vence-ban úgy hozta létre saját iskoláját 1935-ben, hogy a kialakított keretek hasonlóságot mutattak a művésztelepekével, amennyiben a munka, a művészet és az élet egységet alkotott. A vence-i iskoláról Magyarországon először A jövő útjain című folyóiratban – amely az Új Nevelés Ligája támogatásával jött létre – lehetett olvasni, Nánay Béla, a lap főmunkatársa tollából 1938-ban. Az előadás annak a tartalomelemzésnek az eredményét mutatja be, amelynek kérdései: 1.) milyen szempontok mentén tárja az olvasók elé a szerző Freinet iskoláját; 2.) milyen hatásai érezhetőek az életreform-mozgalomnak, és ezen hatások közül melyek kapnak különös figyelmet a hazai környezetben.

Irodalom

Freinet, Celestin (1982): *A Modern Iskola technikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Go, Henri Louis (2020): Célestin Freinet (1896–1966). Un pédagogue révolutionnaire en marge de l'Éducation nouvelle. In: Hofstetter, Rita, Droux, Joëlle és Christian, Michel (2020, szerk.): *Construire la paix par l'éducation: réseaux et mouvements internationaux au XXe siècle. Genève au cœur d'une utopie*. Alphil-Presses, Neuchâtel.

Horváth H. Attila (1987): Öröm az iskolában. Freinet pedagógiájáról, egy szeminárium és egy tanulmányút kapcsán. *Nevelélmélet és Iskolakutatás*, 6. 2. sz. 75–90.

Nánay Béla (1938): Freinet iskolája. *A jövő útjain*, 13. 1. sz. 14–21.

Németh András és Skiera, Ehrenhard (2018): Az életreform múltja és jelene. Elvágyódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások. In: Németh András és Skiera, Ehrenhard (szerk.): *Rejtett történetek*. Múcsarnok, Budapest. 19–70.

Kulcsszavak: *művészeti hálózatkutatás, adatbázis, interaktív, digitális jelenlét, életreform*

A közelmúltban kirobbant járványhelyzet is rámutatott arra, hogy a digitális jelenlét, az online adatbázisok és digitalizálási projektek kulcsfontosságúak az információ széleskörű hozzáférhetőségének biztosításában, és nemcsak a különböző tudományágak kutatóközösségei számára.

A budapesti Múcsarnokban megrendezett *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek című kiállítás*, valamint az ezt előkészítő kutatások folytatásaként úgy gondoljuk, hogy elengedhetetlen a megelőző tanulmányokból levont tanulságok, és az éppen most zajló kutatások digitális összegzése és bemutatása. A humán tudományok területén az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb szerep jut az interdiszciplináris megközelítéseknek. Így többek között a történeti kutatásokban is növekvő érdeklődés övezi például a hálózatkutatókat, mely során az egyes viszonyok és összefüggések vizsgálata már túlmutat a kapcsolatok pusztá vizualizációján, a korrelációk különböző szintű (mikro-, mezo-, makro-, metaszint) megértésére törekszik. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően olyan online adatbázis felépítését szeretnénk kezdeményezni és megvalósítani, amely nem kizárólag biográfiai tényeket közöl, hanem ezen keresztül interaktív módon lehet összekapcsolni különböző művészeti – és tudományterületeket, elsődleges vagy másodlagos forrásokat etc.

(példaként l. <https://www.dhm.de/archiv/ausstellungen/wahlverwandtschaft/reformeng.htm>).

A nemzetközi kutatói gyakorlat egyre inkább elismeri a fényképek, mint források szerepét és elemezhetőségét. Ennek megfelelően kiemelt szerepet szánunk az adatbázis képi tartalmának, amelyhez a történeti ikonográfia és ikonológia módszerével közelítünk.

Az adatbázis – első fázisában – elsődlegesen a különböző művészeti ágak szereplőinek összekapcsolódására fókuszálna (például Bartók Béla és Balázs Béla, Kodály, Nádai Pál, Kerényi Károly). Kiindulásként feltétlenül meg kell említenünk Boreczky Ágnesnek a *Rejtett történetek*-kötetben megjelent tanulmányát kísérő részletes kapcsolathálóját, amely a magyarországi életreform társadalmi-kulturális terét rajzolja fel. Munkánk során e kutatáshoz szeretnénk kapcsolódni.

Irodalom

Barabási Albert László (2017): *A hálózatok tudománya*. Libri Könyvkiadó, Budapest.

Kai Buchholz, Rita Latocha és Hilke Peckmann (összeáll.) (2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben* (Band 1-2), Häusser Verlag, Darmstadt.

Skiera, Ehrenhard (2004): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, **14.** 3. sz. 32–44.

Szabó Zoltán András (2019): Csomópontok és élek a pedagógiában – Barabási Albert-László A hálózatok tudománya című könyve nyomán. In: Baska Gabriella, Hegedűs Judit és Szabó Zoltán András (szerk.): *Visszhangzó századok. Tanulmányok, ünnepi írások Szabolcs Éva tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest. 118–126.

Takács Károly (2011, szerk.): *Kapcsolatháló elemzés; Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/index.html Letöltési idő:2021.09.02.

Wolfgang R. Krabbe (2018): Az életreform mozgalom. In: Németh András és Ehrenhard Skiera (szerk.): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest, Múcsarnok. 87–97.

Aggné Pirka Veronika

Életreform és gyermekművészet -

A gyermeki idő és tér megjelenése 20. század első felében Magyarországon

Kulcsszavak: életreform, reformpedagógia, gyermek tere, gyermekkultúra, gyermekművészet

A kutatásom előzményeként szolgál több magyar (Németh, 2002; Németh, Mikonya és Pukánszky, 2005; Németh és Pirka 2013; Németh, Pukánszky és Pirka, 2014; Németh, Kempf és Vincze, 2019; Németh, Vincze, és Kempf, 2020) és idegen nyelven (Németh és mtsai., 2006; Németh, Kempf és Vincze, 2019; Németh és Pukánszky, 2020) megjelent publikáció az életreform, a reformpedagógia és a művészet jellemzőiről és kapcsolatáról.

A kutatásom célja az életreform és reformpedagógiai elemek, a gyermek terének és a gyermekkultúra összefüggéseinek feltárása 20. század első felének hazai vonatkozásaiban. Kutatási kérdéseim 1) Milyen területeken jelennek meg a pedagógiai reformok fejlesztő hatásai a gyermeknevelésben? 2) Mikor válik fontossá, és milyen területeken a pedagógiai reformok nyomán a gyermekekkel való bánásmód, a róluk történő gondolkodás? 3) Hogyan jelennek meg az életreform-mozgalmakhoz köthető pedagógiai módszertani megoldások? 4) Mit jelent, milyen területeket érint a gyermekkultúra a vizsgált időszakban? 5) Melyek a gyermekművészet főbb megjelenési formái?

A kutatás forrása a 20. század első felében megjelenő szaksajtó (Magyar Pedagógia, Jövő útjain, Néptanítók, A Gyermek, Kisdiednevelés) vizsgálata, és a kutatás témájához kapcsolódó naplók, visszaemlékezések, és történeti-neveléstörténeti-antropológiai-szociológiai szekunder irodalom feldolgozása. A kutatás vizsgálati szempontjai a gyermeki tér különböző megnyilvánulási formái az adott időszakban: otthon, lakáskultúra – gyermekszoba, intézményes nevelés (óvoda, iskola), gyermekkultúra az intézményen kívül. A művészetekkel összefüggésben: gyermek és a művészet.

Irodalom

Buchholz K. et al. (2001, Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben*. Band 1-2. Darmstadt.

Németh András (2002): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.

Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (2005, szerk.): *Életreform és reformpedagógia – a nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Továbbélő utópiák*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Kempf, K. & Vincze, B., Németh, A. (2020): *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Arts*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Végyári Zsófia – Kárpáti Orsolya

Energia és művészet – Csontváry Kosztka Tivadar és Wilhelm Ostwald, az energisták

Kulcsszavak: Csontváry, energizmus, Ostwald, színelmélet, textilfestés, zseni tenyésztése, pozitívizmus

Tervezett tanulmányunk Csontváry Kosztka Tivadar és Friedrich Wilhelm Ostwald vélt vagy valós kapcsolatát kutatja annak alapján, hogy Csontváry Önéletrajzában név szerint említi Ostwaldot, kivel nemcsak egy évben született, hanem „rokon” szakmát is gyakorolt. Csontváry Kosztka Tivadar élete és művészete – melyben nemcsak személyes gondolkodásmódja és világnézete jelenik meg, hanem korának irányzatai és technikai újításai – betekintést ad a 19–20. század fordulójának világába. Rudolf Steiner, Wilhelm Ostwald, Isadora Duncan, az Uránia Tudományos Színház, az életreform-mozgalmak, a Vasárnapi Kör mind része Csontváry autonóm írott és festett életművének, bonyolult világlátásában helyet kap az antropozófia, a pozitívizmus, a monizmus és az energizmus is. Csontváry egyfajta példaképként tekinthetett Ostwaldra, aki annyi területen alkotott maradandót, és akit mind a tudós-, mind a művészársadalom elfogadott polihisztorként a századfordulón. Friedrich Wilhelm Ostwald Nobel-díjas vegyész volt, autodidakta, de mégis kimagasló szaktudású festő, termékeny filozófus, egy, a mai napig használatos színrendszer megalkotója. Személye a századforduló történetében megkerülhetetlen; világhírű tudományos, írói és gondolkodói munkásságán keresztül bepillantást nyerhetünk korának forradalmi újításaiba csakúgy a tudományban, mint az életreform-mozgalmakban. Ostwald energista volt, a monizmus egyik vezető alakja Németországban; reál szemléletért küzdött az oktatásban, valamint színtartó, időtálló anyaghasználatért a festészetben. Kutatásunkban szeretnénk fényt deríteni Ostwald és Csontváry helyére az életreformmozgalmakban, esetleges levelezésükre és találkozásukra. Utánajárunk, volt-e Ostwald Magyarországon az említett 1905-ös évben, láthatta-e Csontváry festményeit az Iparcsarnokban, valamint kikutatjuk a „császár előtti felolvasás” tényleges történetét. Ismertetjük az Ostwald által ajánlott festészeti receptet, melyet Csontváry akkor már közel 20 éve alkalmazott festéstechnikájaként., de vajon tudott-e erről Ostwald? Áttekintjük Ostwald írásait és azok Csontváry-féle publikált értelmezését. Végezetül az Ostwald és Csontváry színtanjának esetleges közös alapjait tekintjük át különös tekintettel a textilgyári festékek alkalmazására, melyben mindketten jeleskedtek.

Irodalom

Csontváry [Kosztka Tivadar] (1912): *Energia és művészet. A kultúrember tévedése.* [Energie und Kunst. Der Irrtum des Kunstmenschen.] Németh J. biz., Budapest.

Csontváry [Kosztka Tivadar] (1913): *A lángész. Ki lehet és ki nem lehet zseni?* Corvinus nyomda, Budapest.

Ostwald, Wilhelm (1911): Die Züchtung des Genies. In: Ostwald, Wilhelm (1912): *Der energetische Imperativ.* Akademische Verlagsgesellschaft, Leipzig. 444–451.